

Staniszewski, Andrzej

"Wydawnictwa z zakresu elementarnej nauki języka polskiego na Pomorzu Gdańskim w latach 1840-1920", Wiktor Frąckowiak, Wrocław 1977 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 116-120

1979

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

niec państwa zakonowego w sposób — rzec by można — dość przedziwny, gdyż czytelnik nie dowiadyuje się, dlaczego tak dobrze prosperujące — według autora — państwo, nagle upada. Nie ma nawet wzmianki o przyczynach poddania się stanów pruskich Polsce. O związkach gospodarczych, społecznych i etnicznych Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej z Polską także się nie wspomina, co Tautorat czyni z niespotykaną konsekwencją. W poprzednich rozdziałach też nic nie powiedział na ten temat, np. pominął tak ważny fakt, jak zabór Pomorza Gdańskiego przez Zakon w latach 1308—1309.

Książkę zamyka krótki rozdziałik o Zakonie Krzyżackim w dzisiejszych czasach, mającym wyjątknie charakter instytucji duchownej, prowadzącej szkoły i szpitale w Republice Federalnej Niemiec, Austrii, Włoszech, Szwecji, Jugosławii i Czechosłowacji, oraz wykaz wielkich mistrzów w latach 1198—1525 i dat najważniejszych z dziejów Zakonu.

Omawiana książka jest niewątpliwie napisana z dziennikarską zręcznością i na dodatek z pozorami poważnego opracowania naukowego. Ta zewnętrzna strona może wprowadzić w błąd nieprzygotowanego czytelnika, któremu będzie się zdawało, że dotarł do pracy kompetentnej na temat dziejów Zakonu Krzyżackiego, dającej wiedzę obiektywną. W książce Tautorata nie tyle ważne są pomyłki i błędy pojawiające się tu i ówdzie, ile przede wszystkim świadomie dokonane przemilczenia i jednostronna interpretacja. Recenzowana praca reprezentuje nurt historiografii niemieckiej gloryfikującej Zakon jako bastion niemieczyzny na Wschodzie, będąc równocześnie jego najbardziej jaskrawym przykładem. Obecnie ten nurt w badaniach nad Zakonem Krzyżackim w Republice Federalnej Niemiec traci na znaczeniu, choć nie można go lekceważyć. Przewagę zdobywa jednak kierunek dążący do rzetelnych i obiektywnych badań, w których coraz więcej uwzględnia się także polski dorobek naukowy. Wśród historyków tej orientacji należy wymienić zwłaszcza Manfreda Hellmanna, Udo Arnolda, H. Boockmanna, P. Kriedtego, H. Friewalda i innych, z którymi badacze polscy prowadzą dyskusje na różnych płaszczyznach i forach naukowych, w atmosferze rzeczowości, np. na konferencji toruńskiej w 1974 roku.

Zenon H. Nowak

Wiktor Frąckowiak, *Wydawnictwa z zakresu elementarnej nauki języka polskiego na Pomorzu Gdańskim w latach 1840—1920*, Wrocław 1977, Ossolineum, ss. 167, ilustracje (Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Wydział I Nauk Społecznych i Humanistycznych. Seria Monografii, nr 59, Prace Komisji Nauk Społecznych i Pedagogicznych).

Wiktor Frąckowiak, autor znany już wcześniej z badań nad wydawnictwami do elementarnej nauki języka polskiego w aspekcie ich historii w konkretnych warunkach jednej z dzielnic państwa pruskiego — Pomorza Gdańskiego, w monografii poświęconej tym zagadnieniom poddał analizie elementarze, czytanki, podręczniki, śpiewniki, specjalne dodatki do czasopism, jakie ukazały się w tym regionie w latach 1840—1920. Badacz traktuje problem kompleksowo, interesując go bowiem nie tylko same wydawnictwa polskie, ale i instytucje drukarsko-księgarskie zajmujące się publikowaniem tego typu wydawnictw. Frąckowiak nie powielił metod badawczych Józefa Madei, zastosowanych wcześniej do opisanego elementarzy na Śląsku w wiekach XVIII—XIX¹, omawiając po kolei poszczególne ośrodki wydawnicze i oddzielnie za-

¹ J. Madeja, *Elementarze i nauka elementarna czytania i pisania na Śląsku w wiekach XVIII i XIX (1763—1848)*, t. 1, Katowice 1960, t. 2 (1848—1930), Katowice 1965. Szczególnie tom 1, ss. 156—235.

wartość treściową elementarzy, czytanek i podręczników języka polskiego. Ta metoda ma swoje dobre i złe strony — nie otrzymaliśmy w książce Frąckowiaka syntetycznego omówienia zasad rządzących tego typu wydawnictwami na przestrzeni osiemdziesięciu lat mimo wielu pojedynczych instruktywnych wniosków, co z kolei może stanowić zachętę do dalszych badań. Szczegółowo omówił Frąckowiak publikacje następujących autorów i wydawców: Jana Jakuba Wilhelma Kantera, Franciszka Dietricha, Karola Gustawa Roethe, Jana Müllera, Witora Kulerskiego, Franciszka Miernickiego, Jana Nepomucena i Stanisława Romanów, Ignacego Łyskowskiego, A. R. Onderki, Józefa Nowickiego, Ernesta Lambecka, Antoniego Gąsiorowskiego, Józefa Buszczyńskiego i jego syna Sylwestra, Antoniego Kiszewskiego, a także częściowo docierające na Pomorze Gdańskie podręczniki Daniela Rakowicza, Ewarysta Estkowskiego, Józefa Pawelickiego, Karola Kasińskiego i Marcelego Brzeskiego.

Spośród licznych wariantów elementarnych wydawnictw, jakie pojawiły się na Pomorzu Gdańskim w omawianym okresie, Frąckowiak zdecydowanie wyróżnia publikacje Miernickiego (*Elementarz do ćwiczenia się w polskim czytaniu*) i Dietricha (*Elementarz albo nauka początkowego czytania dla szkół narodowych*), służące najczęściej jako wzory dla większości czytanek i podręczników aż do lat dwudziestych naszego wieku. Omawiając genezę poszczególnych wydawnictw gdański badacz w luźnych uwagach uzależnia je od konkretnych publikacji niemieckich autorów elementarzy np. Wilhelma Ickelsamera, Augusta Edwarda Preussa czy Johanna Andreasa Vettera. Tymczasem przegląd zawartości publikacji analizowanych przez Frąckowiaka upoważnia nas do wniosku, że problem oryginalności czy wtórności wydawnictw z zakresu elementarnej nauki języka polskiego należy rozpatrywać przede wszystkim na tle ówczesnej niemieckiej produkcji podręcznikowej wszystkich szczebli. Jest to zagadnienie o wiele ważniejsze niż wynikałoby z pracy Frąckowiaka, istotne dla znalezienia odpowiedzi na pytanie: jakie treści mogły się znaleźć w polskich elementarzach w warunkach pruskiego zaboru?

Maty uczeń czytania i myślenia polsko-niemiecki dla szkół ludowych F. Dietricha w drugiej części dzieli się na 12 rozdziałów, które dotyczą między innymi takich tematów jak zwierzęta, rośliny, ziemia, czas, człowiek, rodzice, Bóg. Niewiele modyfikacji w zakresie tematu wnosi późniejszy o dwadzieścia lat podręcznik J. Nowickiego, *Wypis z nauki etc. — Polnisches Lesebuch für Schulen mit einem Wörterverzeichnis und einer kurzen Übersicht der polnischen formenlehre, wydanie 6, niezmiennione* [!]. Podobnie było z omówionymi przez Frąckowiaka popularnymi książeczkami do nauki czytania E. Lambecka (ss. 68—72) i podręcznikami A. Kiszewskiego, *Nauka polskiego pisania i czytania* oraz *Nauka o świecie* (ss. 92—93). We wstępnej części analizy autor reasumuje: „część czytanek zawartych w *Matym uczniu* F. Dietricha była bądź jego własną twórczością, bądź też wzięta została z jeszcze innych podręczników, najprawdopodobniej niemieckich” (s. 27). Konfrontacja podręczników opisanych przez Frąckowiaka z książkami dla pruskich szkół, których autorami była trójka uprzednio wymienionych niemieckich wydawców, upoważnia jednak do wniosku, że zawartość polskich wydawnictw mieści się w podstawowym zakresie tematycznym pruskich podręczników. Wystarczy zajrzeć do dwóch wydawnictw A. E. Preussa, odległych w czasie o kilkadziesiąt lat².

² Por. A. E. Preuss, J. A. Vetter, *Preussische Landes- und Volkskunde oder Beschreibung von Preussen. Ein Handbuch für die Volksschullehrer der Provinz Preussen, so wie für alle Freunde des Vaterlandes, in Verbindung mit dem Königl. Waisenhaus- und Seminardirector*

Z podstawowych opracowań Józefa Madeji nie wynika dostatecznie, że polskie idee dydaktyczne Bronisława Trentowskiego i Ewarysta Estkowskiego — przynajmniej na terenie zaboru pruskiego — znalazły praktyczne ujęcie w formie wydawnictw elementarnych w stopniu wystarczającym⁸.

Omawiając poszczególne regionalne wydawnictwa Frąckowiak w punkcie wyjściowym bazuje na opracowaniach Alojzego Tujakowskiego, Alfonsa Mańkowskiego, Alfonsa Lemańskiego. Nie uwzględnił niestety podstawowych dla regionu Warmii i Mazur opracowań bibliograficznych ks. Jana Obliaka⁴ i Władysława Chojnackiego⁵, w których znaleźć można wiele konkretnych wiadomości, dotyczących poszczególnych wydawnictw elementarnych interesujących autora. Pociągnęło to za sobą traktowanie przez Frąckowiaka regionu Warmii i Mazur jako całości, co w kontekście określonych warunków społecznych i historycznych dzielących obie części nie jest zgodne z prawdą. Nie znajdują potwierdzenia niektóre informacje dotyczące kolportażu wydawnictw elementarnych w tym regionie. Píše Frąckowiak: „*Elementarz polski wydany staraniem Towarzystwa Morałnych Interesów*, ułożony przez I. Łyskowskiego przy współpracy z poznańskim Towarzystwem Oświaty Ludowej i wznowiony później nakładem Towarzystwa Czytelní Ludowych w Poznaniu oraz rozpowszechniany na Pomorzu, w Wielkopolsce, na Warmii i Mazurach, a także w Śląsku, był typowym przykładem współpracy i wzajemnej pomocy całego społeczeństwa polskiego pod panowaniem pruskim” (s. 145). Niestety, tej istotnej informacji autor nie poparł żadnym źródłem. Mamy specjalne wątpliwości, czy książka Łyskowskiego docierała na Mazury, bo na Warmię, za pośrednictwem księgarni Samulowskiego, jednak ją sprowadzano, podobnie jak podręcznik A. R. Onderki, *Elementarz polsko-niemiecki, oder Polnisch-Deutsches Lesebuch für die utraquistischen Elementarschulen*⁶.

Przedmiotem zasadniczej penetracji Frąckowiaka była jedna z dzielnic państwa pruskiego — Pomorze Gdańskie. Począwszy jednak od analizy elementarza Dietricha (s. 16) autor kilkakrotnie wymienia teren Warmii i Mazur, traktując go jako organiczną całość — co jest niesłuszne w świetle oczywistych faktów historycznych — na który rzekomo miały docierać wydawnictwa z zakresu elementarnej nauki języka polskiego na Pomorzu Gdańskim w latach 1840—1920 (s. 76, 144—147). Z podstawowych w tym przedmiocie prac bibliograficznych Obliaka i Chojnackiego wynika, że:

1. Polsko-niemiecki *Elementarz* Augusta Spohna, który doczekał się trzech wydań (Obiak odnotowuje datę wydania, której brak u Frąckowiaka — por. Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1958, nr 3, s. 313 oraz w pracy omawianej, s. 113) był używany zarówno na Pomorzu Gdańskim, jak i na Warmii.

Herrn Kawerau zu Bunzlau herausgegeben von..., Königsberg 1835 z zawartością wspomnianą przez Frąckowiaka publikacji A. E. Preuss, *Preussischer Kinderfreund, Ein Lesebuch für Volksschulen* zusammengestellt von..., Königsberg 1874, szczególnie część 2: *Leichtere Lesestücke*, część 3: *Schwerere Lesestücke*, następnie: *Bilder aus der Naturkunde* itd., ss. 17—61, 62—138, 316—362.

3 J. Madeja, *Elementarze, ich dzieje, rola i stan współczesny*, Katowice 1946.

4 J. Obiak, *Wykaz polskich druków na Warmii za lata 1800—1939*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej KMW), 1957, nr 1, ss. 50—61; nr 2, ss. 112—127; tenże, *Uzupełnienie do „Wykazu polskich druków na Warmii za lata 1800—1939”*, ibidem, 1958, nr 3, ss. 312—318; tenże, *Nowe uzupełnienie wykazu polskich druków na Warmii za lata 1800—1939*, Studia Warmińskie, t. 11, 1974, ss. 549—578.

5 W. Chojnacki, *Uzupełnienie do wykazu polskich druków na Warmii* ks. J. Obliaka, KMW, 1958, nr 1, ss. 85—96; tenże, *Bibliografia polskich druków ewangelickich Ziemi Zachodnich i Północnych 1530—1939*, Warszawa 1966. Należy także uwzględnić najnowszą pozycję tego autora, *Ruch wydawniczy na Mazurach i Warmii od 1543 do 1939*, Olsztyn 1978.

6 Pielgrzym, 1878, nr 16, 66, 149.

2. Tylko w tych dwóch dzielnicach zaboru pruskiego — z pominięciem Mazur — pojawił się popularny w latach pięćdziesiątych podręcznik Franciszka Dietricha, *Elementarz albo nauka początkowego czytania dla szkół narodowych*, podobnie jak *Książka uczebna dla szkół biskupstwa warmińskiego* (Gdańsk 1821, 1822)⁷.

3. Na Mazury i Pomorze — z pominięciem Warmii — docierały liczne wydawnictwa elementarne Antoniego Gašiorowskiego z lat 1857—1859.

4. Natomiast we wszystkich trzech dzielnicach pojawiły się kolejne wydania *Przyjaciela Dzieci* Polski A.E. Preussa i J.A. Vettera. Wydania dla Warmiaków — pisze Chojnacki — różniły się „od wydania dla Mazurów pt. »Przyjaciel młodzieży« tylko zastąpieniem niektórych fragmentów dotyczących Kościoła ewangelickiego wstawkami dotyczącymi Kościoła katolickiego”⁸.

Oryginalnymi wydawnictwami na Warmii do roku 1920 były elementarze (oprócz już wymienionych): Mateusz Grunenberg, *Początki czytania dla szkół elementarnych*; Ornecki (Eugeniusz Buchholz), *Der echte Pole...*; M. Świtalski, *Polnischer Sprachführer kurzer Lehrgang der Umgang- und Geschäftssprache*; R.O. Bruns, *Katychizm albo nauka wiary katolickiej; Neuengerichtetes ABC-und Lese-Büchlein...*⁹.

Na Mazurach — według ustaleń Władysława Chojnackiego — obowiązywały w latach 1800—1939 następujące — wśród nich niektóre bardzo stare — podręczniki: Jana Fryderyka Anderssa, Jana Chucia (Kutscha), *Elementarz albo początek nauki dla Działek Chrześcianskich sporządzony...* (Królewiec 1710), *Elementarz polsko-niemiecki z pięcioma artykułami wiary z katechizmu mniejszego Lutra* (Kwidzyn przed 1864), *Elementarz Szkoły Wroclawskiej Polskiej...* (Wrocław ok. 1710), ponadto elementarze Roberta Aleksandra Ludwika Fiedlera, Johanna Otto Hermanna Gawlicka, Jana Krzysztofa Košnego (Koschnego) oraz *Książka do czytania pierwsza dla polsko-ewangelickich szkół ludowych...* (Wrocław 1860), i *Nowy Elementarzyk czyli Abecadło z Książką do składania i czytania. Dla szkół mieyskich i wieyskich* (Królewiec 1808, 1822, 1832, ok. 1835, ok. 1855).

Już ten krótki przegląd dowodzi, że głównymi ośrodkami, dostarczającymi podręczników na Mazury ewangelickie, były Wrocław i Królewiec. Katolicka Warmia była bardziej związana z wydawnictwami, które omawia Wiktor Frąckowiak.

Skupiliśmy uwagę na kwestii geografii elementarzowej, naszym zdaniem niezbyt dokładnie opracowanej przez badacza, ale to oczywiście nie oznacza, że książka Frąckowiaka nie porusza innych interesujących problemów podnoszących wartość tej pożytecznej publikacji. Zaletą analizy treści wydawnictw elementarnych omawianych przez autora jest ukazywanie podręczników i czytanek w ciągłym rozwoju, wypieranie publikacji przestarzałych pod względem treści i formy przez wydawnictwa nowsze, uwzględniające postulaty dydaktyków i pedagogów (por. relacje między elementarzami Dietricha, Miernickiego i Kasińskiego).

Zwraca uwagę Frąckowiak na przygotowanie merytoryczne autorów po-

⁷ Podręczniki Krzysztofa Mrongowiusza, Jana Poplińskiego, Jędrzeja Polsfusa były używane w katolickich gimnazjach na Warmii (J. Oblak, *Stosunek niemieckich władz kościelnych do ludności polskiej w diecezji warmińskiej w latach 1800—1870*, Lublin 1960, ss. 70—71).

⁸ W. Chojnacki, *Uzupelnienie do wykazu*.

⁹ Por. J. Chłosta, *Wydawnictwo „Gazety Olsztyńskiej” w latach 1918—1939*, Olsztyn 1977, ss. 97, 98, 118 nn.

szczególnych wydawnictw i z tej perspektywy analizuje przyczyny błędów w polskojęzycznych częściach elementarzy. Potknięcia gramatyczne i ortograficzne wynikały bowiem z dosłownych tłumaczeń zdań niemieckich. Bywało i tak, że autor polskiego podręcznika znał lepiej deklinację niemiecką niż polską. Często tylko względy finansowe decydowały o tym, że na danym terenie pojawiały się polskie podręczniki (por. rozdział *Podręczniki toruńskie*). Frąckowiak umiejętnie w trakcie kolejnych analiz metodycznych pokazuje, jak w obrębie elementarnych wydawnictw trwała przez cały wiek XIX i pierwsze lata wieku XX walka o polską treść książek dla dzieci. Aby podręczniki i czytanki mogły się w ogóle ukazać, musiały przybierać formę ściśle określoną przez pruskie reskrypty. Badacz ukazał zależność uprawnień Polaków w zaborze pruskim od możliwości w dziedzinie oświaty. Elementarz polski przeżył w XIX wieku na Pomorzu Gdańskim zmienną ewolucję: od uczestnictwa w programie szkół na prawach autonomicznych do roli jedyne go podręcznika w szkołach ludowych i w warunkach samodzielnej nauki w domach. W drugiej połowie XIX wieku powyższe zarządzenia natury urzędowej utrudniały podstawową edukację polskiego dziecka¹⁰, które rozpoczynało naukę od poznania głosek niemieckich w oficjalnej szkole pruskiej. Dążenia, aby dom zastąpił szkołę, sprowadzały się do tego, że forma wydawanych elementarzy (np. *Toruński elementarz polski*) ułatwiała prywatne nauczanie w języku polskim przez wykorzystanie odpowiednich wiadomości wynoszonych z pruskiej szkoły (np. przez zastosowanie liter gotyckich).

Andrzej Staniszewski

Tadeusz Filipkowski, *Oświata na Warmii i Mazurach w latach 1945—1960*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978, ss. 260, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 54.

Książka Tadeusza Filipkowskiego, wydana w serii *Rozpraw i Materiałów Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie*, stanowi pierwszą, pełną monografię oświaty szkolnej i pozaszkolnej na Warmii i Mazurach w latach 1945—1960. Rozprawa oparta na bogatym materiale archiwalnym, relacjach organizatorów oświaty, pamiętnikach nauczycieli, opracowaniach statystycznych, prasie oświatowej i regionalnej oraz licznych monografiach i rozprawach jest cennym studium historyczno-oświatowym, przedstawiającym dzieje oświaty szkolnej i pozaszkolnej na terenie Warmii i Mazur w pierwszym piętnastolecu Polski Ludowej, tj. od chwili zjednoczenia tych ziem z państwem polskim, aż do czasów drugiej reformy szkolnej w 1961 roku.

Powstanie tej monografii o syntetycznym charakterze było możliwe dzięki wyyskaniu dorobku cytowanych przez Autora licznych rozpraw i studiów poświęconych różnym szczegółowym zagadnieniom z zakresu oświaty i kultury na Warmii i Mazurach. Na szczególną uwagę wśród tych prac zasługuje obszerna rozprawa doktorska Kazimierza Borzęckiego, traktująca o szkolnictwie podstawowym w województwie olsztyńskim w latach 1945—1950.

Rozważania nad tematyką tytułową poprzyedono w rozdziale pierwszym informacjami o szkolnictwie niemieckim i polskim na tych terenach w latach międzywojennych oraz zarysem ogólnej polityki oświatowej w pierwszych la-

10 J. Madeja, *Elementarze*, t. 1, ss. 36—53.